

TERRAKOTA FRIZINING NOYOB TOPILMASI

Nasritdinova Munira

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi

Kichik ilmiy xodim

(+998 90)963-04-34

munira0434@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23059223>

Annotasiya. Maqolada Qanqa yodgorligidan topilgan ayol sozanda tasvirlangan terrakota friz bo'lagi tahlil qilingan. Frizdagi ayol obrazi, kiyimi, bosh kiyimi, taqinchoqlari va ikki torli lyutaga o'xshash musiqa asbobi Ayritom, Tuproqqal'a, Afrosiyob va Sug'd koroplastikasi namunalari bilan qiyosiy tahlil qilingan. Uslubiy va ikonografik belgilar asosida friz milodiy IV-V asrlarga oid bo'lib, Choch aholisining musiqiy, badiiy va marosimiy hayotini o'rganishda muhim arxeologik manba sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Qanqa, Choch, Toshkent vohasi, terrakota, ayol sozanda, friz, koroplastika, lyuta, Sug'd, musiqa madaniyati.

Аннотация. В статье анализируется фрагмент терракотового фриза с изображением женщины-музыканта, обнаруженный на археологическом памятнике Канка. Фигура женщины (включая ее одяние, головной убор и украшения) и двухструнный лютневидный инструмент в ее руках сопоставляются с образцами коропластики из Айрытама, Топрак-калы, Афрасиаба и Согдианы. На основании стилистических и иконографических характеристик фриз датируется IV-V вв. н. э. и рассматривается как важный археологический источник для изучения музыкальной, художественной и ритуальной жизни населения Чача.

Ключевые слова: Канка, Чач, Ташкентский оазис, терракота, женщина-музыкант, фриз, корoplastika, лютня, Согдиана, музыкальная культура.

Abstract. The article analyzes a fragment of a terracotta frieze depicting a female musician, discovered at the archaeological site of Kanka. The female figure (including her attire, headdress, and jewelry) and the two-stringed, lute-like instrument she holds are compared with examples of coroplastic art from Ayrytam, Toprak-kala, Afrasiyab, and Sogdiana. Based on stylistic and iconographic characteristics, the frieze is dated to the 4th–5th centuries CE and is regarded as an important archaeological source for studying the musical, artistic, and ritual life of the population of Chach.

Keywords: Kanka, Chach, Tashkent Oasis, terracotta, female musician, frieze, coroplastics, lute, Sogdiana, musical culture.

Toshkent vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning muhim tarixiy-madaniy mintaqalaridan biri bo'lib, qadimgi shaharsozlik madaniyatini o'rganishda Qanqa shahar yodgorligi alohida o'rin egallaydi. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Qanqa Toshkent vohasining eng qadimgi va yirik shahar markazlaridan biri bo'lib, uning shakllanishi miloddan avvalgi IV-III asrlarga borib

taqaladi. Yodgorlik hududi qal'a, shaharning bir necha qismlari, mudofaa inshootlari va raboddan tashkil topgan murakkab shahar tuzilmasi bilan ajralib turadi. YUNESKOning nomzod ob'ektlari ro'yxatida ham Qanqa Choch davlatining qadimgi poytaxtlaridan biri sifatida qayd etilgan [1].

Qanqada olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida turli davrlarga mansub moddiy madaniyat namunalarining katta majmuasi shakllangan. Ular orasida oddiy xo'jalik buyumlari bilan bir qatorda tarixiy manbalarda ham uchraydigan yoki Qanqa madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beruvchi nodir artefaktlar ham mavjud. Qanqadan keramika va shisha idishlar, temir va bronza buyumlar, tangalar, oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan zebziynatlar, antropomorf va zoomorf terrakotalar topilgan [2].

Shu nuqtai nazardan Qanqa artefaktlarining qiymatini faqat ularning qadimiyligi yoki badiiy xususiyatlari bilan baholash yetarli emas. Ularning asosiy ilmiy qiymati tarixiy jarayonlarni qayta tiklash imkoniyati, ya'ni qadimgi shahar aholisining diniy qarashlari, harbiy madaniyati, hunarmandchiligi, savdo munosabatlari, ijtimoiy tuzilishi va tashqi madaniy aloqalarini yoritish qobiliyati bilan belgilanadi.

Qanqada aniqlangan muhim topilmalardan biri bullalar – muhr izi tushirilgan loy va boshqa xom ashyodan tayyorlangan plomba shaklidagi buyumlardir. Qanqa ibodatxonasidan 44 ta bulla, shuningdek, sug'diy yozuvli uchta gemma izi topilgan[3, 217–237]. Ayrim bullalarda mato izlari ham saqlangan bo'lib, bu ularning tovar yoki boshqa ashyolarni muhrlashda ishlatilgan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Yana bir nodir artefakt – bronza muhridir. Uning yuz qismida ot minib, ovchi qush bilan ov qilayotgan chavandoz tasviri berilgan. Artefaktning o'lchami taxminan 27,7x28,4 mm, qalinligi 2 mm bo'lib, orqa tomonida halqasimon dastasi mavjud. Chavandoz obrazi Markaziy Osiyoning ko'plab qadimgi va o'rta asr madaniyatlarida hokimiyat, harbiy kuch, mardlik va ijtimoiy maqom bilan bog'liq bo'lgan[4, 65-72].

Qanqada antropomorf va zoomorf terrakota haykalchalarning topilishi shahar aholisining diniy-ma'naviy dunyoqarashini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ayol obrazlari, hayvonlar va chavandozlar tasviri tushirilgan terrakotalar qadimgi Choch aholisining mifologik va diniy tasavvurlarini rekonstruktsiya qilish uchun qimmatlidir.

Qanqa artefaktlarining eng muhim xususiyatlaridan biri ularning turli madaniy an'analarni o'zida mujassamlashtirganidir. Uning hududida topilgan ash'yoviy dalillarda: mahalliy Choch an'analari, Sug'dning madaniy ta'siri, ko'chmanchi turkiy muhit, zardushtiylik diniy tasavvurlari, xristianlikka oid elementlar, xalqaro savdo-madaniy aloqalar kabi turli qatlamlarni ajratish mumkin.

Qanqadan topilgan yana bir qiziqarli topilma ayol sozandani tasvirlovchi noyob terrakota frizning bir bo'lagi alohida e'tiborga loyiq (1-rasm). 1969 yilda Yodgorliklarni muhofaza qilish va tasviriy san'at bosh boshqarmasining arxeologik ekspeditsiyasi mazkur yodgorlikda qazishma ishlarini olib bordi. Tadqiqotlar davomida katta miqdordagi va ilmiy jihatdan qiziqarli arxeologik materiallar aniqlandi. Qanqaning janubi-g'arbiy chekkasida topilgan friz, shubhasiz, teatrlashtirilgan yoki marosimiy tomoshani tasvirlovchi ko'p figurali kompozitsiyaga tegishli. Katta rozetkalar hoshiyasi kabi joylashgan bo'rtma doiralar (har bir tomonda to'rttadan) orasidagi maydonda ikki torli, lyutaga o'xshash cholg'u asbobini ushlab turgan ayol siymosi tasvirlangan. To'g'ridan-to'g'ri (frontal) holatda tasvirlangan figura nomutanosibdir. Murakkab bosh kiyim kiygan, yirik va keskin chizgilarga ega bosh bevosita ayollarga xos bo'lmagan darajada keng yelkalarga o'rnashgan. Figuraning bel qismigacha bo'lgan tasviri sxematik tarzda berilgan. Ayol musiqachi ko'ylaksimon kalta libos kiygan; Yelkalardagi chuqur ko'ndalang kesimlar og'ir matodan tikilgan yopinchiqdan dalolat beradi. Ko'krak qismi notekis bo'rtiqlar bilan tasvirlangan. Quyi qism chuqur o'ymakorlik va yugurayotgan echki tasviri tushirilgan doira shaklidagi bosma

naqsh bilan bezatilgan; bu — gliptika, torevtika va tangashunoslik san'atida uchraydigan «Sosoniylar doirasi»ga xos motivdir [5, 65-72]. Keng qo'yilgan oyoqlarida kalta, qaytarma qo'njli etiklar bor. Yuza keng va oval shaklda bo'lib, og'ir va biroz oldinga chiqib turgan iyakka ega. Aniq chizilgan qovoqlar, bo'rtib turgan ko'z olmalari va chuqur joylashgan qorachiqqlarga ega bodomsimon ko'zlarning ifodali nigohi to'g'riga qaratilgan. Keng va ravoqsimon qoshlar burun ko'prigi sohasida tutashib, ingichka burunning tekis chizig'iga o'tib ketadi (burun uchi sinib tushgan). Aniq chizilgan, pastki qismi egri-bugri chiziqqa ega lablar yengil tabassum bilan biroz aralangan. Bu ifoda chap tomonda lablardan yonoqqa tomon cho'zilgan, chuqurchani eslatuvchi chiziq orqali yanada kuchaytirilgan. Tomchi shaklidagi sirg'alar kichik, yumaloq quloqlardan osilib turibdi. Peshona ustidagi sochlari yumaloq jingalaklar ko'rinishida tasvirlangan. Ularning ustida toj shaklidagi bosh kiyim qad ko'tarib turadi, u adabiyotda «Artemida qalqoni» nomi bilan ma'lum. O'ziga xos xususiyat — munchoqlar bilan bezashning «yoyilgan qanot» uslubidir.

Ikki torli, lyutaga o'xshash ushbu cholg'u asbobi kalta dastaga silliq o'tib boruvchi yumaloq shakldagi tovush qutisiga ega. Musiqachi o'ng qo'li bilan torlarni chertadi, chap qo'li bilan esa torlarga tegmasdan soz dastasini ushlab turadi. Katta va kichik hajmdagi haykallar hamda koroplastika buyumlari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar bizdagi tasvirga to'g'ridan-to'g'ri o'xshash namunalarni aniqlamadi. Klassik davrga oid Gandhara relyeflaridagi beldan yuqori qismi tasvirlangan figuralar, Ayritomdagi [6, 78] ayol sozandalar hamda Tuproqqal'a [7, 177, 178, 190] devoriy rasmlaridagi ayol sozandalar triosi — bularning barchasi Yaqin Sharq va Ellinistik dunyo yodgorliklari bilan uzviy va inkor etib bo'lmay bog'liqlikni namoyon etadi. Uslubiy jihatdan so'z borayotgan tasvirga V.A. Meshkeris [8] tomonidan Samarqand terrakotalariga bag'ishlangan mukammal tadqiqotda ta'riflangan Sug'd terrakota buyumlari hamda O'zbekiston [9, 84-85] xalqlari tarixi muzeyi kolleksiyasidagi sozandalar guruhi yaqinroq turadi. Toshkent muzeyi kolleksiyalarida hamda Moskva va Sankt-Peterburg muzeylaridagi shunga o'xshash materiallarda barcha sozanda haykalchalari erkaklarni tasvirlaydi. Afrasiyobdan ayol sozandalarning bir necha turi ham ma'lum. Tasvirlangan barcha terrakota haykalchalar to'rt torli lyutada chalayotgan sozandalarni aks ettiradi va Kushon davrining so'nggi bosqichiga (milodiy III-IV asrlar) mansubdir. Holbuki, Tuproqqal'a devoriy rasmlaridagi (milodiy I-II asrlar) lyuta ikki torga ega.

Yuqorida tilga olingan terrakota haykalchalar bilan ayrim uslubiy jihatlardan — masalan, gavdaning ixchamligi, oyoqlarning keng joylashuvi, boshning nomutanosib ravishda kattaligi, umumiy etnik xususiyatlar hamda yumaloq korpusli lyuta (musiqasi asbobi)ning mavjudligi kabi jihatlardan — o'xshashlikka ega. Kankadan topilgan lyuta chaluvchi haykalchasi barcha Sug'd koroplastika namunalari orasida o'zining nafis ishlangani hamda bodomsimon ko'zli, kichik og'izli va oydek yuzli go'zalning etnik xususiyatlari aniq va realistik tarzda aks ettirilgani bilan ajralib turadi. Sug'd musiqachilariga xos bo'lgan bir qator xususiyatlarga asoslanib, bizdagi frizni taxminan milodiy IV-V asrlarga oid deb hisoblash mumkin.

Ayol sozanda tasvirlangan terrakota friz bo'lagi Toshkent vohasining qadimgi davr madaniy va badiiy hayotini o'rganishda muhim arxeologik manba hisoblanadi. Uning kompazitsion tuzilishi, tasviriy uslubi, libos-bosh kiyim elementlari, taqinchoqlari hamda ikki torli lyutaga o'xshash musiqasi asbobi tasviri mazkur yodgorlikda tasviriy san'at va musiqiy madaniyatning muayyan darajada rivojlanganini ko'rsatadi.

Frizdagi ayol obrazining frontal holatda, yirik bosh, bodomsimon ko'zlar, keng qoshlar, oval yuz va murakkab bosh kiyim bilan tasvirlanishi Qanqa koroplastikasining o'ziga xos badiiy xususiyatlarini namoyon etadi. Ayniqsa, bosh kiyimning adabiyotda «Artemida qalqoni» deb ataluvchi tipga yaqinligi va bezaklardagi «yoyilgan qanot» usuli ellinistik va Yaqin Sharq san'ati an'analari bilan muayyan tipologik aloqalar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu

o'xshashliklar Qanqa san'atini tashqi ta'sirlarning oddiy nusxasi sifatida emas, balki mahalliy an'analar bilan uyg'unlashgan badiiy hodisa sifatida baholashni talab etadi.

Frizda tasvirlangan ikki torli, lyutaga o'xshash musiqa asbobi ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. Uning tuzilishi va ijro holati Tuproqqal'a devoriy tasvirlaridagi ikki torli lyuta tasvirlari bilan muayyan o'xshashlikka ega. Ayritom va Afrosiyobdan ma'lum bo'lgan sozanda tasvirlari bilan qiyosiy tahlil esa Qanqa tasviriy san'ati Markaziy Osiyoning keng madaniy makonida shakllangan musiqiy va ikonografik an'analar bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Qanqa frizi uslubiy jihatdan Sug'd koroplastikasi namunalari bilan yaqinlik kasb etadi. Gavdaning ixchamligi, boshning nisbatan kattaligi, oyoqlarning keng qo'yilishi, yuz qiyofasining ifodalanishi va lyuta tasviri kabi belgilar ushbu topilmaning Markaziy Osiyo, xususan, Sug'd badiiy muhiti bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi muhim dalillardir.

Topilmaning yana bir muhim jihati — unda ayol sozanda obrazining ifodalanganidir. Bu holat qadimgi Choch jamiyatining madaniy hayotida musiqa va sahnaviy yoki marosimiy tomoshalar muayyan o'rin tutganini taxmin qilish imkonini beradi.

Qanqadan topilgan ayol sozanda tasvirli terrakota frizi arxeologiya, san'atshunoslik, musiqashunoslik va tarixiy-madaniy tadqiqotlar kesishuvidagi noyob manba sifatida ahamiyatlidir. U Qanqa aholisining badiiy dunyoqarashi, musiqiy madaniyati va tashqi madaniy aloqalari haqida ma'lumot berishi bilan birga, Toshkent vohasida milodiy IV-V asrlarda kechgan madaniy jarayonlarni rekonstruktsiya qilish uchun ham muhim dalil vazifasini bajaradi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur terrakota frizi Qanqaning nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki yuksak darajada shakllangan badiiy-madaniy markaz bo'lganini ko'rsatuvchi muhim arxeologik topilmalardan biri sifatida baholanishi mumkin. Bugungi kunda ushbu noyob topilma O'zbekiston tarixi davlat muzeyi filiali Toshkent muzeyi ekspozitsiyasida joy olgan.

1-расм

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. https://whc.unesco.org/fr/listesindicatives/5286?utm_source=chatgpt.com.
2. <http://www.advantour.com/rus/uzbekistan/tashkent/history/kanka.htm>.
3. Bogomolov G.I., Buryakov Yu.F. Sealings from Kanka // In the Land of the Gryphons: Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity. Ed. A. Invernizzi. Florence, 1995. 217-237 p.

4. Богомолов Г.И. Бронзовая печать с городища Канка (из Государственного музея истории Узбекистана) // Музейлар: анъана, новация ва реновация интеграциясида: халқаро илмий-амалий анжуман тўплами. - Тошкент., 2024. 65-72 с.
5. Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. -Л., 1963, рис. 365 с. Подробную характеристику орнамента, ареал его см.: В. А. Шишкин. Варахша, - М. 1963, 221 с.
6. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана, -Ташкент, 1965, 78 с.; Массон М.Е. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э., - Ташкент., 1933.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации, - М., 1948. 177, 178, 190 с.
8. Мешкерис В.А. Терракоты Самаркандского музея. -Л., 1962.
9. Мешкерис В.А. Терракотовые статуэтки музыкантов из собрания Музея истории, - Ташкент, 1954, 84-95 с.